

GILÁNYI GABRIELLA

## Használatától a műremekig: a 15. századi hangjelzett esztergom–budai kódexek

A 15. század második fele a magyarországi művelődéstörténet egyik legfényesebb korszaka, amelyet elsősorban, s teljes joggal, könyvkultúrája miatt méltat az utókor. A korabeli magyar kódexgyűjtemények neves külföldi kortársak figyelmét is felkeltették. Vespasiano da Bisticci, a kor legnagyobb firenzei könyvmásoló műhelyének tulajdonosa elismerően szól a humanista Vitéz János könyvtáráról, tőle tudjuk, hogy kevés olyan korabeli latin nyelvű könyv létezett, amely Vitéz gyűjteményében meg nem lett volna.<sup>1</sup> Janus Pannonius, pécsi püspök, Vitéz unokaöccse, akit az esztergomi érsek Ferrarában, Guarino Veronese nagy hírű iskolájában, majd Padovában taníttatott, Vespasiano beszámolója szerint „megszerzett minden könyvet, amit tudott, mind a görögöket, mind a latinokat, mindenféle szakból [...], nem törődve az árral, sem semmi mással”.<sup>2</sup> A bibliofil magyar főpapok pompás könyvgyűjteményei, a tematikák változatossága a tudós humanista műveltség magyarországi meggyökeresedésének, majd kultuszának, s ezzel a kódexekben megőrzött klasszikus tudományos örökség iránti szenvedélyes érdeklődésnek a bizonyítéka. Ez a rajongás a klasszikus műveltség és a díszesen kivitelezett, felbecsülhetetlen értékű kódexek iránt mindent elképzelést felül múló tetőpontra jutott Hunyadi Mátyás Corvina-könyvtárával, amely a legővatosabb becslések szerint is mintegy 2000–2500 darab itáliai, illetve budai műhelyben elkészített pazar kiállítású kódexből állt,<sup>3</sup> s Csapodi Csaba jeles Corvina-kutató

\* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával, továbbá az NKFIH K 120643 pályázatának keretében készült.

<sup>1</sup> Lásd Csapodi Csaba, „A reneszánsz könyvkultúra (Humanista könyvtárak). Vitéz János könyvtára”, in *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*, szerk. Madas Edit–Monok István (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 70.

<sup>2</sup> Uitt., 71.

<sup>3</sup> Csapodi Csaba–Csapodiné Gárdonyi Klára, *Biblioteca Corviniana*, 4. kiadás (Budapest: Helikon Kiadó, 1990), „A Corvina Könyvtár története” című fejezet online: [http://www.corvina.oszk.hu/studies/csapodi\\_hun.htm](http://www.corvina.oszk.hu/studies/csapodi_hun.htm). Lásd továbbá Kókay György, „A reneszánsz és a humanizmus. A Corvina és könyvbeszerzői”, in *A könyvkereskedelm Magyarországon* (Budapest: Balassi Kiadó, 1997). Online: <http://mek.oszk.hu/03200/03233/html/kokay14.htm>

ZENETUDOMÁNYI DOLGOZATOK 2015–2016

szavaival élve „olyan alkotás (volt), amely nemcsak elérte a kor legmagasabb európai színvonalát, hanem hozzá mérhető gyűjtemény, a maga nemében és a maga korában, az Alpoktól északra sehol sem akadt.”<sup>4</sup>

Az erős vonzódás a drága, kézzel másolt kódexekhez a 15. század végi Magyarországon egyúttal anakronisztikusnak állapotot is tükröz. A nyomtatás elterjedésével Európa nyugati felében a könyvkereskedelem és a könyvterjesztés robbanásszerű fejlődésnek indult, s ezzel Magyarország a könyvek előállításának és sokszorozásának technológiáját tekintve hátrányba került. A magas színvonalú szkriptóriumok mellett az igazi tömegigényeket kiszolgáló nyomdák nem tudtak megtelepedni, ahogy Hess András úttörő vállalkozása sem, amely megrendelő híján 1474-ben, két évvel alapítása után tönkrement.<sup>5</sup>

A budai udvar kódexmásoló műhelyének árnyékában a katolikus egyházhoz kapcsolódó, évszázadok óta működő szkriptóriumok és kódexgyűjtemények is fejlődésnek indultak. A 15. századi magyar káptalani egyházakban, de a plébániákon is egyre nagyobb számban szerepelnek a magisterek filozófiai és a dogmatikai olvasmányai,<sup>6</sup> ezek növekvő aránya az állományban nyilvánvaló összefüggésben állt a külföldi egyetemi tanulmányok népszerűsödésével, s bizonyos fokú demokratizálódásával. A szórványosan fennmaradt könyvtárjegyzékek ugyanakkor rávilágítanak, hogy a legbiztosabb helye a század végi könyvgyűjteményekben még mindig a napi használatú liturgikus kódexeknek, s ezek között a liturgikus zenét tartalmazó kóruskönyveknek volt. Az esztergomi székesegyházban az 1397-es kanonoki egyházlátogatás két antifonálét és két graduálét regisztrál, amelyekről a káptalannak kellett gondoskodnia,<sup>7</sup> de a könyvigényt az alsóbb rangú plébániákon hasonlóképp szigorúan szabhatták meg. A beszámolók szerint a liturgikus zenei kódexeket elkülönítették a többi könyvtől, nem a könyvtárban, hanem a sekrestyében a kóruson tartották őket, hogy a liturgia mindennapi énekalkalmai számára rendelkezésre álljanak.<sup>8</sup>

A 15. század derekáról fennmaradt gregorián díszkódexeket ebben a környezetben kell elképzelnünk. Sajnos a magyar zenetudomány csak néhány fennmaradt forrással számolhat ebből az időszakból vizsgálati során,<sup>9</sup> ezek között első-

<sup>4</sup> Csapodi Csaba–Csapodiné Gárdonyi Klára, *Biblioteca Corviniana*, „A Corvina Könyvtár története”, 7.

<sup>5</sup> Lásd Kókay György, „A reneszánsz és a humanizmus. A nyomdászat kezdetei”, online: <http://mek.oszk.hu/03200/03233/html/kokay14.htm>

<sup>6</sup> Madas Edit, „A latin nyelvű egyházi műveltség könyvei”, in *A könyvkultúra Magyarországon*, szerk. Madas Edit–Monok István, 54–57.

<sup>7</sup> Lásd Körmendy Kinga, *A Knauz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa* in *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei* 7 (82) (Budapest: MTA Könyvtár, 1979), 23.

<sup>8</sup> Madas Edit, „Kódextől a nyomtatott könyvig. A könyvek tárolása”, 29, továbbá „Káptalani könyvtárak, a kanonokok könyvhasználata, káptalani iskolák”, 43–47, itt: 45.

<sup>9</sup> Az ide tartozó teljes és hiányos kódexek: Pálóczy György missaléja (15. sz. eleje, H-Bn Clmae 359; SzJ: M 6); Esztergomi I. és II. Antifonále (15. sz. közepe, H-Efkö Mss. I. 3. d, c; SzJ: C 8, 9); Futaki Graduále (1463, TR-Itks 242, SzJ: C 45); Budai Antifonále (15. sz. vége, →

sorban arra a kéziratgyűjtesre összpontosít, amelyet a gregorián szakterminológia *esztergom–budai kódexek* néven emleget.<sup>10</sup>

A csoportba tartozó kódexek zavarba ejtően kétarcúak. Egyfelől tradicionálisak, hiszen a központi magyar rítusváltozatot, énekrepertoárt és dallamstílust közvetítik a vizsgálatok szerint a korabeli esztergomi *editio typicá*hoz illeszkedő, megbízható, normatív alakban;<sup>11</sup> másfelől viszont – kodikológiai és zenei paleográfiai szempontból – érdekesítően innovatívak és korszerűek. Mindez elsősorban annak a kódexekben megjelenő reform-hangjelzéstípusnak köszönhető, amelyet Szendrei Janka a metzigót–magyar keverékírás terminussal ír le, és amelynek professzionális formája kizárólag ehhez a központi forráscsoporthoz kapcsolódott.<sup>12</sup>

Az új zenei notációtípus kialakítását a bevezetőben tárgyalt kódexkultusszal állíthatjuk párhuzamba. A század közepén divatba jött nagyméretű, reprezentatív gregorián karkódexek hangjelzésére a korábbi kalligrafikus esztergomi zenei notáció<sup>13</sup> – amelynek azonosítása szintén Szendrei Janka nevéhez fűződik – már nem volt alkalmas. A finom, hajlékony vonalak és ívek, melyek a 13. században az egyes hangok helyett a zenei formulákat képezték le grafikailag, a kottaméretetek növekedését nem bírták követni. A változás két fő ponton ragadható meg. Egyrészt a magyar notációra jellemző, vertikálisan lefutó hangsorozatokat fokozatosan jobbra döntötték, mivel a kottavonalak a hangméret-növekedés miatt egyre szűkebbnek bizonyultak. Másrészt a hagyományosan kötött vonalakat tagolni kezdték, a régi szerkezeteket, a neuma-összetételeket szétbontották, hogy nagyméretű alkotórészekhez jussanak. Nyilvánvalóan nyomot hagyott a notáción az új többszólamú zenei hallásmód is, amely az egyes hang, a punctum önállóadásában nyilvánult meg. Ezt alapneumaként egyre szögletesebbre, rombuszalakúra formálták, elsősorban a Közép-Európában népszerű metzigót írásmin-

SK-BRm EC Lad. 6; SzJ: C 1); Budai Psalterium (15. sz. vége, H-Efkő Mss. I. 3; SzJ: C 7; Esztergomi Passionale (15. sz. vége, H-Efkő Mss. I. 78; SzJ: C 10); Bakócz Graduále (15–16. sz., H-Efkő Mss. I. 1; SzJ: C 15). SZJ = Szendrei Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 1 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1981).

<sup>10</sup> Az „esztergomi” és „budai kódexek” terminusok kezdetben a művészettörténeti munkákban jelennek meg, amelyek a kódexek illuminációinak analógiáit vették alapul a proveniencia-meghatározás során. Lásd Berkovics Ilona, „Főszékesegyházi Könyvtár: A kódexfestészet emlékei a Főszékesegyházi Könyvtárban” Magyarország Műemléki Topográfiaja I. Esztergom (Budapest: Műemlékek Országos Bizottsága, 1948), 291–371, itt: 292–294; 310–320. A későbbiekben liturgiátörténeti és zenetörténeti munkákban is használatos kifejezések; legszorosabb értelemben a 15–16. századból fennmaradt központi magyar liturgikus zenei díszkódexekre utalnak. A kódexcsoportról szóló irodalom áttekintésekor jelentős hiányok, ellentmondások, bizonytalanságok merülnek fel a kódexek eredetével, s e terminológia érvényességével kapcsolatban.

<sup>11</sup> Ti. a források tartalma egybevág a liturgikus szokásrendet kodifikáló szöveges korabeli másolt vagy nyomtatott breviáriumokkal és missálékkal.

<sup>12</sup> Lásd Szendrei Janka, *Középkori hangjegyrészek Magyarországon*, Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 4 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1999), 78.

<sup>13</sup> Szendrei Janka, *Középkori hangjegyrészek Magyarországon*, 58–60.

tának megfelelően.<sup>14</sup> A hagyományos és metzigót notáció asszimilációból Magyarországon két forma: egy praktikus, használati gyorsírás, és a professzionális kódexírás kristályosodott ki – forráscsoportunk mindkettőt reprezentálja.

A zenét csak másodlagosan tartalmazó kéziratok általában nem kódexírással, hanem használati notációval íródtak, ahogy a miseliturgia rendjét és szövegeit rögzítő Pálóczi György érsek-féle missale az 1430-as évekből,<sup>15</sup> amelyben – műfajánál fogva – csak szórványos kottás bejegyzéseket találunk.<sup>16</sup> A kottázás egyébiránt gondos, e notációban a neumák gotizálása, hangokra bontása már elkezdődik: a pes neumák egy része például régiesen kötött, de tagolt punctum+virga összetételben is megjelennek. (A források alapneumáit és kiegészítő jeleit az *1.a* és *1.b táblázat* mutatja.) A lefelé futó hangsorozatok itt még az évszázados írásmintának megfelelően többé-kevésbé egyenes, függőleges vonalban maradnak.

Ugyanez a gördülékeny használati keveréknotáció más, zenét csak másodlagosan tartalmazó korabeli kódexben is felbukkan: kissé hanyagabb formája látható az Esztergomi Passionáléban,<sup>17</sup> ahol az elemek tagolása már nem csak a pest, hanem a többi neumatípust is érinti. A forrás írásszerkezetileg a gotizálásban előrébb jár, határozottabban tagol, továbbá már ferdén jelentkezik írásképeiben a climacus és annak összetételei.

A használati keverékírásnak a maga nemében tökéletesre csiszolt formáját képviseli a Budai Psalterium<sup>18</sup> kottája – elegáns, mértéktartó, ugyanakkor könnyed, kódexkotta-írásban is jártas kezek munkája, mely kiforrott, tagolt neumaszerkezeteket alkalmaz lejegyzésében.

A tisztán kottát tartalmazó fő zenei kódexek közül az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött Esztergomi Antifonálék<sup>19</sup> az új 15. századi reform-kódexnotáció első kidolgozott emlékei, amelyek grafikailag tetszetős kottaképben mutatják a metzigót–magyar keverékírást. Ez már messze áll az aprólékos, gördül-

<sup>14</sup> Maradtak fenn metzigót notációval készült, de a központi magyar liturgikus hagyományt követő kódexek is, melyek között nevezetesen a pozsonyi társaskáptalan esztergomi rítust őrző, összetartozó 15. századi antifonáléi. A metzigót notáció az ország idegen hatásokkal élénkebben érintkező északi és keleti peremvidékein terjedt el, forrásait elsősorban a Felvidékről és Erdély szász többségű vidékeről dokumentálhatjuk. A metzigót–magyar keverékhangjelzés viszont az ország központi szkriptóriumainak találmánya és kedvelt írástípusa a 15. századtól.

<sup>15</sup> Lásd 9. jegyzet.

<sup>16</sup> Mind a kézzel másolt, mind a nyomtatott missalék hangjegy nélküliek, viszont bizonyos recitativ tételek fölött (Exsultet, a prefációk, intonációk, genealógia) zenei notáció is szerepelhet. Ezek általában emlékeztető jellegű, kurzív használati lejegyzések voltak, nem fejlett zenei kódexírások.

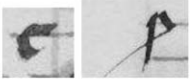






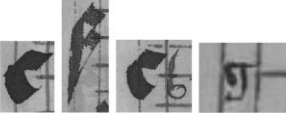






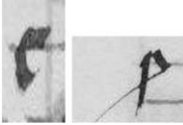
<sup>17</sup> Lásd 9. jegyzet.

<sup>18</sup> Lásd 9. jegyzet.

<sup>19</sup> I. Esztergomi Antifonále I: H-Efkő Ms. I. 3. d. A kódexből származó töredékeket őriz az ELTE Egyetemi Könyvtár (Fragm. lat. 41, 1 fólió), valamint az MTA Könyvtára (MTA T 308, 1 fólió + 5 fél fólió). II. Esztergomi Antifonále: H-Efkő Ms. I. 3. c. A közelmúltban a nagyszombati városi könyvtárban fedezte fel e kódex töredékét TR MMT IIIId/599 jelzettel Eva Veselovská, lásd uő., *Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi e civitate Tyrnaviensi. Tomus IV* (Bratislava: Institut für Musikwissenschaft der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 2015), 50–51, 111.

	Punctum	Pes	Clivis	Torculus	Porrectus	Scandicus	Climacus
Pálóczy Missale							
Esztergomi Passionale							
Budai Psalterium							
Esztergomi I. Antifonále							
Esztergomi II. Antifonále							
Budai Antifonále							
Futaki Graduale							
Bakócz Graduale							

1.a táblázat. Az esztergom–budai kódexek alapneuma-készlete

	Vonalak	Kulcsok	Custos
Pálóczi Missale	4 piros		–
Esztergomi Passionale	4 piros		
Budai Psalterium	4 piros		
Esztergomi I. Antifonále	5 piros		
Esztergomi II. Antifonále	5 piros		
Budai Antifonále	4 piros		
Futaki Graduále	5 piros		
Bakócz Graduále	4 piros		

1. b táblázat. Kiegészítő jelek

keny 14. századi esztergomi formától: nagy, rombusz alakú hangfejek láthatók, vastag tollvonások, szélesre húzott szerkezetek, határozott, lefelé jobbra ferdülő írásirány és a régi, kettős indítású magyar climacusok új formája. A kódexek esztergomi eredete és kora a szakirodalomban vitatott. Míg a korai kodikogiai és művészettörténeti leírások Pálóczi György esztergomi érsek nevéhez kapcsolták őket az előbb említett missale lapszédíszjeinek egyező stílusa alapján,<sup>20</sup> az összetartozást a zenei paleográfiai vizsgálat cáfolja, ahogy a Pálóczi korára való datálást is. A metzi-

<sup>20</sup> Lásd Radó Polikárp, *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limithropharum regionum* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1973), 528–529; Berkovits Ilona, „A kódexfestészet emlékei az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban”, 292–294.



gót–magyar keveréknotációnak ilyen díszírás-formája ugyanis a 15. század 20-as, 30-as éveiben, vagyis Pálóczi idején még biztosan nem állt készen,<sup>21</sup> az antifonálék legalább 30 évvel későbbiek lehetnek. A rítusvariáns és a dallami analógiák alapján kétségtelen a kódexek esztergomi egyházmegyei provenienciája, de az valószínűtlen, hogy tényleg magából Esztergomból, a katedrálishoz tartozó esztergomi szkriptóriumából valók.

A fennmaradt forrásokban nincs utalás a műhelyre, sem az illuminátor, sem a szkriptor nem nevezi meg magát. A székesegyházi másolóműhelyről általánosabb adataink sincsenek, egyetlen kivétellel, Körmeny Kinga egy 17. századi számadást említ, mely szerint Vitéz János számára Esztergomban 30 írnok dolgozott.<sup>22</sup> Bizonyosan jelentős műhely kapcsolódott tehát az esztergomi katedrálishoz, de forrásainkra vonatkozóan ebből konkrét következtetést nem vonhatunk le. A kódexpár első tagjának hátsó borítóján szereplő 1632-es possessor-bejegyzés Radossény Márton esztergomi kanonokot nevezi meg a kódex tulajdonosaként,<sup>23</sup> ám ez a jegyzet már abból az időszakból való, amikor az érseki központ a török invázió elől menekülve az Esztergomtól északra fekvő Nagyszombatban működött.<sup>24</sup>

A szkriptóriumra vonatkozóan egyedül a notáció nyújthat támpontot, különösen a második kötet tartalma, amelynek hangjelzése eltér a központi magyar hangjelzés-variánstól (*1. facsimile*). Míg az 1. antifonáléból a magyar–metzigót keveréknotáció tisztább formája dokumentálható, írásképe tömörebb, gondosabb, szabványosabb, a 2. antifonále a szerkezeteket széthúzza, a hangfejeket felnagyítja, a kötővonalakat a lehetőségekhez mérten elvékonyítja. A neumák közül jelentős különbség figyelhető meg a scandicus kialakításában: az 1. antifonále tükrözött elemekből épülő magyar scandicusával szemben a másik forrásban a punctum+pes forma figyelhető meg, amely nem magyar jellegzetesség, hanem tipikusan északi, a cseh notáció sajátja, amelyre Szendrei Janka hívta fel a figyelmet.<sup>25</sup> Emellett találhatóunk más, északi hatásra utaló nyomot is: ide tartozik az írásképek erős rombusz-központúsága. A scandicus kvint+terces formájánál is jól látható a hangok kirajzolásának különbsége: az 1. antifonálében a közbülső rombikus punctum is szabályos, szemben a 2. kódex csökevényes hangjelölésével, amely a tipikus magyarországi scandikus-alakzat része. A pes rajzában a notátor kötővonalat meg-

<sup>21</sup> Szendrei Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, 30–31.

<sup>22</sup> Az adatra Körmeny Kinga utal, lásd uő., *A Knauz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*, 19, 31. jegyzet.

<sup>23</sup> 1645 és 1653 között birtokolt esztergomi káptalani stallumot. Lásd Körmeny Kinga, *A Knauz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*, 81–82.

<sup>24</sup> Az érsek 1543-ban hagyta el Esztergomot. A kódex a 17. században a fentiek alapján biztosan Nagyszombatban volt, és az ott működő érseki könyvgyűjteményhez tartozott. Körmeny Kinga 1543–1630 között a Szent Miklós templombeli (Nagyszombat) használatára utal. Lásd Körmeny Kinga, „Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Ms. I 3c jelzetű antifonáléjának egy töredéke a Nagyszombati Városi Levéltárban”, *Magyar Könyvszemle* 2015/3, 300–302, itt: 301.

<sup>25</sup> Szendrei Janka, *Középkori hangjegyrészek Magyarországon*, 78.



1. *facsimile*. Esztergomi II. Antifonále, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I.3.c, f. 198r



dönti, a rombuszt így szabályosabbra tudja formálni. A clivis első rombusz-eleme kirajzoltabb, a jel így széthúzódik. A torculusban és porrectusban is hangsúlyosabb a rombusz elem, amely szélesíti a neumákat. Északi hatás nyoma az ötvonallas kotta is, a központi magyar íróműhelyek négyvonalas szisztémájával szemben, valamint idegen a sorvégi őrjel, a custos kvadrát notációra jellemző formája is. Összességében megállapítható tehát, hogy a második kódex lejegyzője biztosan nem az esztergomi katedrális szkriptóriumában dolgozott, ahol cseh notációs hatást a középkor folyamán nem lehet kimutatni. Nagy valószínűséggel a másodlagos őrzőhelyhez, Nagyszombathoz közeli (esztergomi egyházmegyes) szkriptórium jöhet szóba. Felvidéki eredetre gondolhatunk ugyanakkor az első kötet esetében is. Jóllehet a cseh notáció hatása itt közvetlenül nem mutatható ki, az ötvonallas kotta, valamint bizonyos töredék-analógiák<sup>26</sup> azt valószínűsítik, hogy ez a kódex sem származik a katedrálisból, notációja egy jól körülírható felvidéki 15. századi keverék kódexhangjelzés-típushoz sorolható a 2. antifonáléval együtt, melyben olykor a cseh vonások domináltak, máskor viszont inkább a magyar elemek kerültek előtérbe.<sup>27</sup> A paleográfiai analízis tehát megerősíti, hogy az „esztergomi antifonálék” nagy valószínűséggel nem lehettek Esztergomban a középkorban, tehát nem a katedrálishoz kapcsolódó íróműhely termékei – csak a 19. században kerültek a főszékesegyházi gyűjteménybe.

Különlegesen kifinomultnak mutatkozik a 15. századi magyar keverékhangjelzés, ha a kódexcsoporthoz tartozó úgynevezett Budai Antifonáléban<sup>28</sup> vizsgáljuk. Az összehasonlítás szerint ez is tiszta esztergomi rítusú forrás, egyes díszítő elemei révén, amelyek a Corvina-illuminációkat idézik fel, a művészettörténészek Budához kötik. A zenei notáció analízise is egy rangosabb műhelyre utal: világosan látszik a notátor szándéka a magyar–metzigót kódexdíszírás tökéletesítésére. Egyrészt a gotizálásban előrébb lépve még több alapneumát tagol elemeire: az esztergomi antifonálékkal szemben már külön részelemekből alkotja meg a pest, a torcu-

<sup>26</sup> Lásd például SzJ F 225 (Országos Széchényi Könyvtár, Inc 387 kötése); Szombathely, Vas Megyei Levéltár, EL\_48 (graduále-töredék, 15. sz.); Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, előző graduáléból még egy fólió; S. Fr. I. m. 73 (Központi Papnevelő Intézet, Pálos Könyvtár), lásd Mezey László et soc. (ed.), *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Seminarii cleri Hungariae Centralis* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 74; legújabban: ELTE Egyetemi Könyvtár, Inc. 260 borítója (véleményem szerint a szombathelyi graduále-töredékekkel azonos kódexből származó fragmentum, amely feltételezhetően az Esztergomi Főkészesegyházi Könyvtár Ms. I. 3. d antifonáléjának ugyanazon scriptóriumából való graduále-párja).

<sup>27</sup> A kódexekkel kapcsolatos legfrissebb zenei paleográfiai eredményekről lásd Gilányi Gabriella, „The »Esztergom Antiphoners« in the Context of Musical Notation”. Előadás a Szlovák Tudományos Akadémia „A középkori Magyarország hangjelzett kódexei: transzregionális forráskutatás és online adatbázis-építés” című konferenciáján Pozsonyban, 2017. november 24-én. Publikáció előkészületben.

<sup>28</sup> Lásd 9. jegyzet. A Budai Antifonáléval legújabban Eva Veselovská, a Szlovák Tudományos Akadémia kutatója foglalkozott a kódex egy töredékének nagyszombati felfedezése kapcsán. Lásd Eva Veselovská, „Fragmente des *Budaer Antiphonars* im St. Adalbert-Verein Trnava und im Archiv des Slowakischen Nationalmuseums”, *Studia Musicologica. An International Journal of Musicology of the Hungarian Academy of Sciences* 56/2–3 (2015): 233–246.

lust és a porrectust. Másrészt mintha a régi esztergomi notáció arányossága, kecsesége köszönné vissza kottaképében, s e jelleg fedi el a budai forrásokban a gotizáló írásmodor alapvető rusztikusságát.

A Budai Antifonále archaikusabb elemei az esztergom–budai csoportba sorolt, tintás bejegyzése alapján pontosan datálható, 1463-as Futaki Graduale<sup>29</sup> neumáit idézik fel, amely még következetesen alkalmaz a keveréknotációjában régi kötött neumákat.<sup>30</sup> Különleges a graduále szögletes írásképe is, amely 15. századi periférikus magyar notációs hagyományban talál magának párhuzamokat, és ez elbizonytalanít a provenienciát illetően. Szembetűnő bizonyos kötött neumaszerkezetek horizontális és vertikálisan nyújtása, kirajzolása, ezzel az összkép rusztikus-vonalassága, amely a századvégi kódexíráshoz vezető átmeneti forma. A custos teljesen egyéni formát mutat ugyan, továbbá a Budai Antifonáléval szemben ötvonalas a kotta, mindezekkel ellenére elmondható, hogy a Futaki graduále neumakészlete nagyon közeli rokona a budai forrásokénak.<sup>31</sup>

Fontos kérdés, hogy van-e információnk arról a budai szkriptóriumról, ahol ilyen stílusú kódexek készülhettek. A Corvinákhoz kapcsolódva, vajon lehetséges-e, hogy az udvar liturgikus könyvigényét ellátó, és a könyvtárat gyarapító udvari műhely áll a budai zenei kódexek hátterében is? Ennek kicsi a valószínűsége. A Mátyás udvarának egyházi szolgálatáért felelős Capella Regia liturgikus gyakorlata ugyanis nagy valószínűséggel eltért az egyházi intézményrendszer honi tradíciójától: a Corvinák csoportjához tartozó, kvadrát notációval leírt, és itáliai kuriális hagyományt közvetítő, külföldről származó úgynevezett Mátyás Graduale<sup>32</sup> jelenléte arra utal, hogy talán ilyen típusú könyvek álltak az udvar liturgikus használatban, vagyis az Itáliából importált reneszánsz-humanista kultúrával együtt átmenetileg itáliai liturgikus szokások jellemezték a budai várat is. Ha Mátyás udvarában római módra végezték a liturgiát, akkor ott hazai hagyományú liturgikus könyvekre nem volt közvetlen igény. Nem zárható ki ettől függetlenül, hogy külső megrendelésre hazai tradíciót követő kóruskönyveket is másoltak, de ehhez magyar egyházi környezetben kiképzett notátorokra volt szükség, hisz ők teljesen független hagyományt követtek, nem külföldiekre, akik a leírások szerint nagyobb számban lehettek jelen a budai udvarban.

Budai forrásaink eredete kapcsán Szendrei Janka a budai káptalan lehetőségét is felveti,<sup>33</sup> de nem bontja ki ezt az izgalmas hipotézist, amely komoly lehetőségeket rejt. A budai káptalan a fennmaradt oklevelek szerint nagyhírű hiteleshelyként,

<sup>29</sup> Lásd 9. jegyzet.

<sup>30</sup> A scandicus ott is háttal tükrözött két elemből áll, élesen elmetezett alsó kötővonalakkal, és ugyanaz a pontozott F-kulcsforma látható.

<sup>31</sup> A forrás a Corvinákhoz hasonlóan hadizsákmányként kerülhetett mai őrzőhelyére, Isztambulba, de arra vonatkozóan nincsenek konkrét bizonyítékok, hogy a kódex kolofónjában (a 315 recto fólión) megnevezett Franciscus de Futhak, aki a kódex feltételezett szkriptora, az 1460-as években ténylegesen budai szkriptóriumban működött volna.

<sup>32</sup> Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424.

<sup>33</sup> Szendrei Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, 31, 170. jegyzet.

vagyis a középkori írásosság egyik illusztris magyar centrumaként a mai Óbudán működött. Az archeológiai kutatások a mai Szentlélek tér környékén találták meg a káptalani székesegyház későközépkori maradványait.<sup>34</sup> A budai káptalant Szent Péter apostol tiszteletére alapította a 12. században Orseolo Péter, székesegyházát Erzsébet királyné, Károly Róbert özvegye építtette újjá a 14. században,<sup>35</sup> könnyen elképzelhető egy fejlettebb szkriptórium létesítése ezen a helyen, és annak felvirágoztatása a 15. század derekán. Bizonyosan részt vállalt a fejlesztésből az Óbudáról induló Karai László budai prépost, később királyi alkancellár, akinek nevét Fraknói Vilmos Hess Andrással is összefüggésbe hozta. Fraknói kutatásai derítették ugyanis fel, hogy Hess nyomdájának alapítója és a Budai Krónika ajánlásának címzettje Karai László volt, aki Budára hívta Hestet, majd szállást és műhelyet biztosított számára a Budai Várban.<sup>36</sup> Karai határozott könyvkultúra-szervező elképzeléseit mutatja, hogy míg a kutatások szerint Mátyás feltehetően ellenszenvvel, de legalábbis közönnnyel viseltetett Hess működése és a könyvnyomtatás iránt, ő Vitéz Jánossal együtt lelkesen támogatta a nyomdászvállalkozást.<sup>37</sup>

Talán hasonló ellenpontosítás tapintható ki helyszíneinkkel, kódexeinkkel kapcsolatban is. Ugyan a 15. században már a Pesti Újhegyen épült vár, a *Castrium Budense*, Budavára volt a központ az akkor már régóta Óbudának nevezett régi Budával szemben, ám nem elképzelhetetlen, hogy a magyar liturgikus hagyomány folytonosságát biztosítandó Esztergom mellett a gazdag múltú budai káptalan egy másik bázisként hasonlóan magas színvonalú hagyományos szkriptóriumot tartott fent Óbudán a székesegyházban. Itt továbbra is a magyar tradícióhoz illeszkedő liturgikus kódexeket készíthettek a humanista kódexkészítési technikák és inspirációk befogadásával, de önálló magyar liturgikus zenei és notációs hagyomány jegyében.



A legfontosabb gregorián források között számon tartott 15. századi liturgikus kóruskönyvek, amelyeknek liturgiai és dallami vizsgálatát a megelőző analízisek már teljesen elvégezték, úgy tűnik, egyes társterületeken (például zenei paleográfiai és kodikológiai szempontból) további, jelentőségükhöz mérten széles körű összeha-

<sup>34</sup> Bertalan Vilmosné, *Adatok Óbuda középkori helyrajzához*, in *Budapest régiségei* 23 (1973), 99–112, itt: 99–105.

<sup>35</sup> Lásd Garády Sándor, „A budai (óbudai) káptalan alapítása”, in *Tanulmányok Budapest múltjából* 7 (1939), 74.

<sup>36</sup> Lásd Fraknói Vilmos, *Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1898).

<sup>37</sup> Lásd 5. jegyzet, továbbá Novák László, „A budai nyomda”, in *A nyomdászat története I. 15. század* (Budapest: szerzői magánkiadás, 1928). Online: <http://mek.oszk.hu/01600/01645/html/01.htm#6>. Karai és Hess kapcsolatáról: Borsa Gedeon, *Andreas Hess*, in *A Magyar Könyvszemle és a MOKKA\_R Egyesület füzetei*, szerk. P. Vásárhelyi Judit–Perge Péter (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, MTA Irodalomtudományi Intézet, MOKKA\_R Egyesület, 2013), 28–36, 60.

sonlító vizsgálatokra várnak. Az eddigi áttekintések intenzív műhelymunkáról és színes lokális írásváltozatokról tanúskodnak: ezek megismerését a korabeli kódextöredékek feltárása és zenei notációtípusainak vizsgálata is segítheti.

A 15. században a Corvina árnyékában meghúzódó, szerényebb, de évszázadok óta prosperáló hagyományos szkriptóriumok a tradíciók megfontolt ápolása mellett hatékonyan alkalmazkodtak a kódexművészt kordivatjához. A 16. század elején leírt gyönyörű Bakócz Graduále áll ennek a folyamatnak a végén kidolgozott díszségeivel, reprezentatív hangjelzésével. A könyvben előre haladva azonban iniciálék és pompás kapitálisok nélkül hagyott, befejezetlen fóliók szúrnak szemet, jelezve, hogy évekkel a fényes Corvina pusztulása után ez a kódex már egy komorabb korszak előhírnöke: a könyv félbehagyottsága a magyar liturgikus kódexművészet, s vele együtt a professzionális szkriptórium-hálózat hamarosan bekövetkező enyészését vetíti előre.

**GABRIELLA GILÁNYI****From Ordinary to Masterpiece: the Fifteenth-century  
Notated “Esztergom–Buda” Codices**

The second half of the fifteenth century brought a culmination of medieval codex culture and compilation in Hungary, including monophonic musical literacy: rapid development in writing techniques of plainchant. The notation in surviving codices presents the spread from the West of Gothicizing penmanship as an alien writing fashion. Adoption of the new techniques coincided with change in customer habits and enhanced professionalism in the central scriptoria. Such development in Hungary peaked in the musical notation of major liturgical manuscripts referred to by scholars as the Esztergom–Buda codices. This study starts from a general music-paleographic review of these codices and examines how this mixed, Hungarian–Messine Gothic notation reflected changes in fifteenth-century cultural history, what subtypes can be distinguished, and whether the differences offer new data on the copying workshops behind them or the origin of the codices themselves.